

"נתיב"

דיון עם צאת ספרה של עדה ייבין — "סמבטיון"

ביוגרפיה של דוקטור ישראל אלדד

ביניהם, ומה חשוב יותר, והמאבקים האלה יומיומיים, הם פוליטיים לפעמים, אבל זאת, רבותינו, זאת התכוונה התורה, כששני אלה ניתנו בכפייה עלינו. ועם שני אלה יצאנו וכבשנו את הארץ, ועם שני אלו הקמנו מלכות ראשונה, ועם שני אלה הקמנו מלכות שנייה, ועם שני אלה, אם ירצה השם, ולא רק הוא, דרכו אנחנו, נקים את המלכות השלישית. תודה.

מר א. סתיו: רבותי, אנחנו עוד נשמע את אלדד הערב. אני מבקש, לא נתיש אותו יותר מדי, אנחנו נשמע אותו בחלקו השני של הערב. ואני ודאי אביע את דעת כולנו על ההרצאה, אם אני אצטרך לומר דברים. אנחנו נצא לעשר דקות הפסקה, לאחר מכן יהיה דיון על ספרה של עדה ייבין, הביוגרפיה של אלדד, "סמבטיון". הכיבוד נמצא בפינה הזאת.

(הפסקה)

גבירותי ורבותיי, אני אבקש לשבת. אנחנו נעבור לחלק השני של הערב. אני אבקש להתיישב. אני אבקש לשבת מכולם. את תפתחי, אני מיד אומר, ולאחר מכן יהיה דיון. רבותי, אני אבקש שנית לשבת, אנחנו עוד ערב רב לפנינו. הכוונה היא לא לערב רב של האספסוף, עליו דיבר דוקטור אלדד, אלא ערב. אני אבקש לשבת. אני אבקש את משה שמיר, את גברת עדה ייבין, ואת חן פורת לשולחן כאן. ומכל היתר אני מבקש לשבת. אנחנו נתחיל בשלושה שירים, מפיה של שולמית, אני תמיד מתרגש מחדש כשאני שומע אותך שרה את שירו של נתן יהונתן. מי שמכם קורא את "נתיב" יודע, שאנחנו לא בדיוק מבצרים מסר חיובי במיוחד, יש משהו טראגי מאוד, והוא חמור מאוד בדרך שהמדינה הזאת הולכת, משום שזה לא מנהיגיה, זה הערב רב שמוכן לסבול את מנהיגיה. ויש בשיר הזה של נתן יהונתן משהו עמוק מאוד, המציג באופן טראגי מאוד את תהליך זה. אבל לא נתרגש. נזמין את צבי שילוח, רצית לקרוא כמה שורות לפני שאנחנו פותחים! יש קטע קצרצר באידיש, ירים יד

מי ששומע אידיש, הרבה מאוד. אז אתם תסלחו לנו, רבותי, צבי שילוח יקרא שורות קצרות מאוד באידיש לציבור הזה.

מר צ. שילוח: הסיפור מתחיל מזה, ששולמית הביאה אותי הנה. בדרך שרה את השיר הזה, ששמעה באידיש. ואז אמרתי לה כמה משפטים, היא אמרה - תגיד את זה פה. (מקריא באידיש).

מר א. סתיו: שכנים דוברי האידיש יתרגמו לשכנים שאינם שומעים את השפה, את הפואנטה העיקרית. כן אנחנו נתחיל בדיון על ספרה של גברת עדה ייבין. ונדמה לי שלפי סדר המוזמנים, עדה ייבין גם תתחיל, נכון? בבקשה.

גב' ע. ייבין: ערב טוב. בעמוד הראשון בספר "סמבטיון" אמורה היתה להידפס ציטטה מכתביו של ניטשה, מתוך המאמר - כיצד מועילה ומזיקה ההיסטוריה. והרי היא לפניכם - "ואם נפשכם מבקשת ביוגרפיות, אנא, רק לא את אלו, אשר תזמונכם הוא פלוני אלמוני בתקופתו, כי אם את אלה אשר בשערן מן הראוי היה לכתוב - הלוחם נגד תקופתו". קביעתו הנחרצת של ניטשה עשויה לעורר בנו הסתייגות מה מהטעמים הבאים. האחד - היו, בוודאי עוד יהיו אישים דגולים, שלא קמו נגד תקופתם, חיו בהרמוניה עם סביבתם, ואף-על-פי-כן הם ראויים שידברו במעשיהם או בהגותם, שכן חייהם ופועלם מעוררים אצל רבים התפעלות, הערצה או מושא של הזדהות. השני - הנגד אין לו שום משמעות ולא חשיבות של ממש, אם אין הוא נושא עימו בשורה כלשהיא, רוצה לומר תכנים רוחניים, שמטרתם היא אחת - לעצב את פניה התרבותיים של החברה.

באשר לאלדד עלינו לשאול - הנגד שלו נגד מי ונגד מה הוא מכוון. האם דיינו בכך שהוא יצא נגד דעת הרוב? מה שכינו בזמנו פרישה או אי-ציות למרות הלאומית. וכי אין עלינו לשאול את טיבו של הנגד הזה ולבדוק מהי קרקע צמיחתו, על מה הוא מושתת, מה מקורו, ומאין שאב אלדד את תעצומות נפשו? והאם אין חלק רב מהותו של אלדד מנותק אולי משיקולים ריאליים של המציאות, והוא חותר במשאלת-לב למצב רצוי, בהתעלמו לחלוטין מן

המצוי? ואולי בזה טמון כוחו, שהנגד שלו כל-כולו הוא חתירה נועזת ובלתי נלאית להפוך את המצוי לרצוי! ועוד, האם אין מתבקשת השאלה שמא עמידת הנגד בשנות חיים ארוכות באה למלא איזה צורך נפשי של מזג דוקאי, או של איזו תכונת אופי מולדת? נראה לי שאם נרצה לתמצת את הנגד של אלדד, ניווכח, שהוא נרתם בכל כוחותיו על-מנת לאבחן את סיבותיו ותחלואיו של המשבר הקשה שבו שרוי העם היהודי. כמו-כן עשה רבות למען ביסוסה של התודעה והרצון הלאומי לשאת את משא הזכרון היהודי על כל מה שמשמע מכך. ואם נראה עוד לתמצת את עיקרו של הנגד נאמר, שאלדד הקדיש את חייו כדי להצביע על הלכי-רוח, זרמי מחשבה והשקפות עולם, המשפיעים בחברה הישראלית, זו המפקיעה עצמה מדעת, מכל זהות ושייכות מחייבת של היהדות. חברה שעטתה עליה גלימה של ישראליות קולנית בבורותה, רדודה וכוזבת באמירותיה, ומדדה באפס כוח ובאפס רוח אחרי קוסמופוליטיות ערטילאית, המרוקנת מכל תוכן.

בערב חגיגי זה לכבוד אלדד, הייתי מבקשת לספר לכם בקיצור נמרץ מה הבאני לכתיבת שני ספרי הביוגרפיות של יאיר ושל אלדד. במאמר מוסגר אסטה לרגע מן הנושא ואומר, שאני מוצאת, שאלדד בהיותו חבר מרכז מחתרת לח"י עשה את מירב המאמצים לתרגם לשפת המציאות את עיקרי התחייה שכתב יאיר. ועם קום המדינה, במסגרת עיתון "סולם", ואחר-כך במסגרות אחרות, החל עושה נפשות לשירתו של אצ"ג, כשהוא רואה בה חזון ונבואה לדורות. אך כאמור, היה זה משפט מוסגר, שכן על יחסו של אלדד לאצ"ג אומר כמה מילים בהמשך.

קודם שהתחלתי בתחקיר ובכתיבת הביוגרפיות העסיקה אותי המחשבה מהי האנטומיה הרוחנית של המהפכן היהודי הלוחם בארץ-ישראל. מהפכן, במובן זה, שהוא נרתם לעשייה למען הקמתה של מדינה יהודית, במלחמת שחרור, ולו גם בדרך הטרור, נשק שנוקטים בו תנועות שחרור לאומיות. ואני בפירוש מציינת - בארץ ישראל, ולא בגולה, שכן תהיתי על העובדה, שכמעט ואיני מוצאת מפקדים בכירים ילידי הארץ, שהובילו את המאבק המזוין עד לצאתם

של הבריטים מן הארץ. ואמנם, המעיין ברשימה חלקית של המפקדים הבכירים שעמדו בראש המחטרות, אני מדלגת על זה, יבחין על נקלה שהמשותף לכולם, שהם אינם ילידי הארץ, אלא נולדו במזרח אירופה, מי בפולין ומי ברוסיה. כמו כן, אצל כולם התשתית הרעיונית מעוגנת במהפכה הרוסית, או במלחמת השחרור הפולנית, ובאימוצן של תנועות שחרור נוספות, כמו האיטלקית והאירלנדית. ובכן, ביקשתי לעקוב אחרי מרכיבי האופי של המהפכן היהודי, בניגוד לצבר, שלא נטה ואף לא מיהר לחרוג מהמוסכמה ומדעת הרוב של המוסדות הלאומיים, של הסוכנות, ההסתדרות וההגנה, ובדרך-כלל המשיך בעקשנות ובעקביות לבסס את מה שהחלו בו אבות המייסדים, דהיינו בניין הארץ.

בקיצור נמרץ אספר לכם, שתוך כדי העבודה הגעתי למסקנות מספר, שלא אוכל לדבר בהן עכשיו, שכן נושא זה מחייב דיון נפרד. מכל מקום הייתי מבקשת לעמוד רק על מוטיב אחד, שלדעתי חשוב לציין, ולו גם בהכללה פשטנית, שכן אנו מדברים באלדד. ובכן, לא נמצא במהפכן אלדד, כמו בחבריו, איזה שהוא דימיון למפקדים מהפכנים במלחמות שחרור בארצות חוץ. מעולם לא שמענו על פעולה שבה נזרקה פצצה לבית-קפה, שעה שיושבים שם אזרחים שלווים, כפי שהיינו עדים למשל בבלפאסט. המהפכן המפקד היהודי הוא אידישניגזלונים. יש לו גבולות מוסריים ברורים לגמרי, והם חוק בל יעבור. קיימת אצלו כל הזמן בקרה פנימית על כל פעולה ופעולה נגד האויב. יתר על כן, הוא נטוע בתרבות היהודית, שואב את כוחו ממנה, ורואה עצמו שליח המצווה להקריב למענה עד כלות. ועוד, המהפכן היהודי, כפי שמצטייר לי, בסופו של דבר, אינו להוט אחרי ניתוח מוסכמות לשמן. הרי הוא נאמן למסגרת המשפחתית; מסורת יהודית שנתעצבה במשך דורות, כסגולה ייחודית של עם ישראל, מצניע למען הרעיון את השאפתנות האישית; והעיקר - אוהב את עם ישראל, גם כשהוא מוצא אותו בניפולו.

ברשותכם, אעיר עוד הערת אגב אחת, באשר לתפקידו של הביוגרף. משום מה, נצטייר אצל רבים דימוי של ביוגרף, היושב על כס, שופט ומחלק ציונים,

פעם משבח מתוך הערצה עיוורת, ופעם אחרת גוער או מלגלג. קיימת איזו ציפיה, שהביוגרף יהפוך את הספר למקום של התנצחות מילולית, או אם תרצו מועדון ויכוחים. יתר על כן, כאילו נגזר על הביוגרף להיות הפסיכולוג של גיבורו, ולנסות להסביר מהם המניעים הפסיכולוגיים העומדים מאחורי מעשיו. ובכן, עליי להודות, שדימוי זה אינו מקובל עליי. דומני, שכל מה שמוטל על הביוגרף הוא לנסות ולהביא את העובדות כהווייתן, כפי שהן ידועות לו, ובכך לאפשר לקורא האינטליגנטי להסיק את מסקנותיו לחיוב או לשלילה.

מי שקרא כבר את הספר בוודאי עמד על הקשר העמוק שיש לאלדד אל שירתו ואישיותו של אצ"ג. קשר של שני אישים, המנוגדים זה לזה באופיים, אך משלימים זה את זה בהבנת המושכלות הראשונים שצריך להיות מודע לחשיבותם, אם שואף עם ישראל לחדש ימיו כקדם בארץ ישראל. מלכות ישראל, הרנסנס היהודי בתכנים של חול ובתכנים של קודש, לא נתפסה אצלם כהגות מופשטת, אלא צו של השכל העליון, בלשונו של אורי צבי גרינברג; וכחוויה נפשית רוחנית, הנובעת מכניעה ומכיסופים המחלחלים בעם היהודי דורות רבים. הקשר ביניהם עשוי להזכיר לנו את מאמרו של אחד-העם "כהן ונביא", ואכן אצ"ג הנביא ואלדד שאינו כהן, אך רואה עצמו שליח להפצתה של הנבואה-שירה בקרב ציבור רחב. ואמנם, התמסרותו של אלדד לשירתו של אצ"ג אין דומה לה בתולדות התרבות בארצנו הקטנה. הנה כי כן, אלדד המצוייד כהלכה בהשכלה יהודית גם אירופית, גונו לעתים קרובות את כוח היצירה שלו עצמו, ועושה ימים ולילות במשך שנים רבות למען הצבת שירת אצ"ג בתודעת העם.

לאור הקדמה זו, הייתי רוצה לקרוא בפניכם מכתב שכתב אצ"ג למרים עטרה-ייבין, ששהתה עם שני ילדיה בברלין. המכתב נכתב באמצע דצמבר, שנת 1929, כלומר, כשלושה חודשים חלפו מאז מאורעות תרפ"ט, שבהן נחרבה הקהילה היהודית בחברון ובצפת. המכתב, (היא עזבה את הארץ כשבוע לפני תחילת הפרעות): "ודאי טוב שאין את רואה בעיניך את כל האסון. השתדלי

להבריא, בכדי שתוכלי לסבול ולשאת בכאב ובאסון שקרה לנו. ואולי יבוא המשיח, אולי. הרי אני מחכה כל הימים לבואו. את זוכרת את הדיסקוסיה שלנו בדבר אמונה ומשיח? ראי נא שיש צורך במשיח, כי בדרך הטבע אין גאולה לישראל". כשקראתי משפטים אלה נעתקה נשמת. הרי לכם אצ"ג שאינו מאמין בתושייתה של התנועה הציונית ולא בכוחה להביא גאולה לישראל. הוא כותב במכתבו בגילוי לב, שלדעתו אקט הגאולה בנס, "כי רק נס יכול להציל את העם מתפיסת מושגים המביאה עליו אסון". את התחושה העמוקה הזאת של פאטליזם, שכנראה היתה מנת-חלקו, שהעם היהודי באופיו ובסגולותיו אינו רוצה להיגאל, ורק בהתערבות מגבוה הוא עשוי להיגאל, הוא לא הקנה לחסידיו. מכל מקום, איני סבורה, שאלדד חש אי-פעם, שאצ"ג הניח את נשקו, והרי הוא יושב בחיבוך-ידיים ומצפה למשיח. אצ"ג נלחם למען רעיון גאולת ישראל בכל דרך אפשרית, הן בשורות שירתו והן בכתבתו הפובליציסטית.

ולא בכדי העליתי עכשיו את הקשר שבין אלדד לאצ"ג. בדברים האחרונים יש יותר מרמז על השבר הגדול שבא על אלדד מאז עלייתו לשלטון של ידיו, מנחם בגין. אלדד קורא לשבר הזה "ירידה מן הסולם" ולא היא. אלדד לא ירד מן הסולם, גם שעה שראה בעיניו בהתנפצותו של החזון-חלום להחזיק במולדת ולא לוותר. אמנם הטון שלו מינורי, מחמת עייפות או מחמת זיקנה, אך מעולם לא התכחש לרעיונותיו האידיאולוגיים, שהינחו אותו כל חייו. אכן, עמוד האש אצ"ג הלך לעולמו, ואלדד שנתייתם נשאר לשבת ליד סולם יעקב העזוב והנטוש, יחיד בעולם של געגועים ליהדות המודעת לעצמה. אכן, העצב ממלא את לבו, לכשהוא רואה בעיניו כיצד מחמיץ העם היהודי את השעה ההיסטורית הגדולה שנזדמנה לידי, והוא רודף אחרי הקטנות שלו. מעניין שהשיר "באזני ילד אספר", השיר הראשון של אצ"ג שקרא אלדד, ושהיה לו התגלות, ולפי דבריו שינה את חייו, בשיר זה חוזה אצ"ג את האפשרות, שהמשיח, אולי חס ושלום, נידון לנדוד שוב מהר הבית לעוד אלפיים שנה. ואלה הם המשפטים האחרונים של השיר: "אני ראיתי אותו עג

עיגול, ושמעתי בכיו, עוף בוכה. ואמרתי אזי - עוף בוכה. האין זו אחרית התוכלת, עיגול הפרידה, הסיוס? משיחיות ישראל בדמות עוף מהר הבית נפרדת. והנשר סיים עיגולו ויעף אל היס". והסיוס: "בכבליו לאלפיים שנה, ובראשו לעומקו לתוך באר הדמים העברית, כחוק המשיח - שוב לאלפיים שנה? מי יודע אם לא".

חודשים רבים ביליתי שעות בחברתו של אלדד. הייתי עדה למצבי-רוח כאלה ואחרים, לפליטות פה, להתרוממות רוח, ואף לעצב רב. אלדד מעולם לא העמיד פנים, לא ניסה להשפיע על דרך שיפוטי את מעשיו. הוא נתן לי את מלוא החופש לעשות כרצוני במידע שהוא מסר בידי. לרגע לא פקעה סבלנותו, גם כשהקשיתי עליו. לא תמיד היו פגישותינו מלבבות, שכן היו פעמים שכל אחד מאיתנו היה נרגז או טרוד בענייניו. ואף-על-פי-כן עליו לציין, שלא רק סבלנותו עמדה במבחן, אלא מה שנתגלה לעיניי בכל יפעתו היא סובלנותו לגבי יריב פוליטי, ואפילו לגבי מגדפיו ושונאיו. על דברתי, מעולם לא שמעתי אומר מילה רעה על מישהו. ביקורתו עניינית תמיד ונוגעת בגופו של עניין, אך לא באדם עצמו. טבעי היה, אילו בפגישותינו הרבות היה מתפרץ על מישהו שעשה לו עוול - אך לא. תמיד הוא ביטא בדבריו אהבת ישראל טהורה מכל סיגים של אנוכיות.

אזכיר לכם סיטואציה אחת, הכתובה בספר. כשישב בגין שבעה על מות רעייתו, בא אלדד לנחמו, ואז אמר לו: "מנחם, אני אתן לך מחמאה שאף-אחד לא נתן לך". בגין שאל: "מה היא?" ואלדד ענה: "עליזה שנאה אותי". השיב בגין המופתע: "עליזה לא שנאה אותך, היא סלחה לך". ואלדד אמר לו: "היא שנאה אותי, ולא סלחה לי". כמובן, ברקע שנאתה של עליזה היו מאמריו החריפים של אלדד נגד מדיניותו של בגין. דומני, שבסיפור קטן זה אנו מוצאים את ההומור במיטבו שבו ניחן אלדד. הומור בעל נימה אירונית, שהרי בהחמיאו לנפטרת על שנאתה ועל אי-סליחתה, הוא העמיד עצמו בפשטות לביקורתו הצוננת של בגין. אבל אם נקלף את השכבה העליונה של המשפט, נמצא, שבצד ההתבטלות העצמית המודעת, מצויה גם נימת התרסה, דקה מן

הדקה, מעין איזכור, שאכן נפל ביניהם דבר, ולאמיתו של דבר גם בשעת אבלו של בגין, הם אינם מסוגלים עוד לגשר על ריחוקם זה מזה. לסיום דבריי, הייתי רוצה לקרוא לפניכם כמה שורות שכתב אלדד לחבריו בלח"י, שהתכנסו לציון מלאת 20 שנה לבריחתם של 21 איש, דרך מנהרה ממחנה המעצר בלטרון. נראה לי שמילותיו אלה הן תוכחה שהוא מותיר לדורות הבאים: "אלה שחתרו בשנה ההיא לצאת ממעצר, עשו זאת כדי להמשיך במלחמה שפתח בה יאיר. ואלה שנפלו - על זאת נפלו. ולזכר הנופלים אנו מתאספים מדי שנה בכ"ה בשבט. אולם בכל ימות השנה חייבים אנו להספיד לא את אלה שנפלו בגופם, כי אם את אלה שנפלו ברוחם מאז". תודה.

מר א. סתיו: תודה לגברת ייבין. ואנחנו נזמין הנה את משה שמיר.

מר מ. שמיר: מורי ורבי, ישראל אלדד, חברי, ידידי הצעיר חנן פורת, נושא הדגל, חברתי לעט, עדה-מיכל ייבין. אני מתבונן מסביב, נדמה לי שיש פה שבעה, אם לא יותר, חברים של הנחלת התנועה למען ארץ-ישראל-השלמה מראשיתה. קודם כל, חתן השמחה עצמו, ישראל אלדד, את חנן פורת, שהביא לתנועה את אויר הפסגות של גוש-עציון המתחדש, ואני רואה לפניי את צבי שילוח, ואני רואה את אהרון בן-עמי, ואני רואה את בנימין הופנהיימר, ואפרים בן-חיים, התכוננתי, הקיבוץ תמיד אחרון-אחרון חביב, וכנראה אולי עוד מישהו, שאינני זוכר ברגע זה. ובכן, כמו שמישהו אומר, חיילים ותיקים אף-פעם אינם פורקים את נשקם, וישראל אלדד אף-פעם אינו פורק את נשקו. הוא בא אלינו הערב בדברים מתלחמים, שצריך להכיר היטב את אלדד כדי לקלוט אותם, להיאבק בהם, פה ושם להתנגד להם, ובכל מקרה - להתעורר. המעורר של ברנר זכה לתחייה במעורר של ישראל אלדד, אם כי הוא קרא לו "סולם", אבל זה האיש המעורר למחשבה.

ואתחיל, אם כי אני עומד לשמור, אריה, אל תדאג, אני אשמור על 12 הדקות שנתת לי, אני אדבר בסך-הכל חצי שעה. ובכן, אחד הדברים שעורר אותי,

וזה מה שנפלא תמיד, כשאתה שומע את ישראל אלדד או קורא אותו, אתה לא יכול להישאר אדיש. כל החומרים הפנימיים והרוח הפנימית מתחילה לתסוס. הוא מגנה את אברהם אבינו על שביקש על אנשי סדום ועמורה. עורר אותי, ממש, אמרתי - רגע, רגע, לגנות את אברהם אבינו?! לא אני. אבינו. אבל יותר מזאת, מדוע ביקש אברהם אבינו להציל את הבקעה הנהדרת הזאת, כפי שהיא היתה לפני שחרבה והפכה לבקעת המוות? אברהם אבינו היה בעל הבית בארץ הזאת, הוא היה בעל הבית. כשבאו מלכים לכבוש - הוא אסף את חניכיו וגירש אותם. הוא חש כבעל הבית בארץ הזאת. ובעל הבית אוהב גם את הבית, לא רק את אלה שגרים בו. אז אלה שגרים בו - ראויים לכל עונש שבעולם, אבל להרוס את הבקעה הנהדרת הזאת ולהפוך אותה לים המוות, כשצריכים אנחנו אחרי אלפי שנים לבוא ולהוציא ממנו מגזיוס? זהו, זאת היתה חתיכת ארץ-ישראל והוא לא רצה שהיא תיהרס. אז זה דבר אחד.

אבל לעניין עצמו - טוב לראות את הקהל המרותק הזה לדברי ספרות ולשירת הנבואה או לנבואת השירה, אם כי כל היום וכל השבוע, כמובן, מאז שהתחלתי להתכוון לערב הזה, מזמזם במוחי הפסוק המפורסם "מעשה ידי טובעים בים, ואתם אומרים שירה?" מעשה ידי של הקדוש-ברוך-הוא טובעים בים לעינינו, במה שאנחנו עזרנו לו לעשות, טובע בים לעינינו. הממשלה הזאת, השולטת היום בישראל מייעדת את האדמה הזאת לפלשתין. שתדעו לכם. אצלם זה גמור.

על שלושה דברים בקצרה - על הספר, על האיש, על היום והמחר. אנו מציינים היום ספר חשוב, מעניין ומרתק, אבל מעל לכל - חשוב. מה החבדל בין סיפורת בידיונית טובה, לבין ביוגרפיה טובה? בסיפורת בידיונית כלל הספר והסופר העומד מאחוריו, מקיף גדול יותר מן הדמויות והמאורעות, הוא משחק בדמויות ובמאורעות, הוא עושה בהם כחפצו, והעוצמה הטבועה בדברים כולה היא עוצמתו של היוצר. בביוגרפיה טובה היוצר כאילו מכנס את עצמו פנימה, הכותב, והדמות המרכזית היא הדמות הדומיננטית. וזה מעל לכל שבחו של הספר הזה, כמו ספרה הקודם של עדה על יאיר. אני מאחל,

ואני בטוח, שבמהרה תהיה מהדורה חדשה לספר, בין השאר גם מתוקנת. הספר הזה צומח ויצמח, יש בו כוח צמיחה, יש בו חומר לצמיחה. ואני בטוח שהוא יגרום להרבה מחשבה, הרבה השראה והרבה התרגשות.

האיש, האדם - לכולכם אין זה סוד, שהרבה שנים מחיי הייתי זר לגמרי לדמויות הגדולות המרכזיות של המחנה, שאלדד היה הרוח החיה וההשראה שלו. אבל הפגישות הראשונות עם אלדד ועם אורי צבי גרינברג, בשבועות הראשונים ואחר-כך בחודשים ובשנים שאחרי מלחמת ששת הימים, היו בבחינת גילוי אנושי, אולי לפני ההתבססות וההתבארות האידיאולוגית. על החכמה, על העמקות, על הרב-גוניות, על העוצמה המוסרית של האנשים האלה. היה הבדל גדול מאוד בין כל שאר ההבדלים, מבחינה אישית, בין כניסתי אני לתנועה למען ארץ-ישראל-השלמה, ובין כניסתו של אלדד. ואני מדבר על ההבדל הזה, לא כדי לדבר על עצמי, אלא כדי לדבר על אלדד. אני נכנסתי לנעליים גדולות ממני, וחייב הייתי להתרחב, ללמוד, לאסוף יותר, לתבוע יותר מעצמי ומחבריי, כדי להיות ראוי לדגל המופלא הזה שהחילוני לשאת אותו. אחד הדברים היפים והמוסריים ביותר בישראל אלדד, שהוא נכנס לנעליים קטנות בשבילו. התנועה למען ארץ-ישראל-השלמה היתה קטנה עליו. הוא התאפק. אמנם מפעם לפעם היה שולח לנו רמזים של פה ושם תיקון לשון, תיקון שם, כמובן תיקונים או הערות או תוספות לגבי ניסוח עמדה זאת או אחרת, אבל - לשתף פעולה, עם הקיבוץ המאוחד פה, ובראשית התקופה מיטב אנשי הקיבוץ המאוחד מזרם טבנקין היו איתנו; עם אנשי צבא ועם אנשי בטחון איתנו; עם סופרים איתנו, כפי שהיו איתנו גדולי הספרות העברית באותה תקופה; עם אנשי תנועת העבודה איתנו; עם מפא"יניקים איתנו. אני מסתגל. דיברת על הסתגלות וסגולה - הנה הסתגלות, דוגמה של הסתגלות, בלי לוותר על הסגוליות. זה מה שיש לי לומר על האיש. כמובן אפשר להוסיף עוד הרבה הרבה, אבל חזקה עלי מצוות הזמן.

ואני רוצה לומר משהו על היום ועל מחר. ישראל אלדד איננו דרשן, ואפילו לא נביא בלבד. על אורי צבי גרינברג אפשר היה לומר את הדבר הזה - נביא